

OSMANLI'DAN MİLLİ MÜCADELEYE HÜRRİYET FİKRİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ*

Mithat AYDIN**

Sayın dekanımlarım, üniversitemizin çok kıymetli meslektaşları, sevgili öğrenciler, kıymetli misafirler hepinizi saygı ile selamlıyorum.

Saygıdeğer konukla röncelikle bu bildirimde hürriyet fikrinin tarihsel gelişimini ancak ana hatlarıyla ortaya koyacak şekilde bazı hususlara dikkat çekip ortaya koymaya çalışacağımı belirtmek isterim. Özgürlük kavramının tarihsel gelişimine bakıldığı zaman ilk defa bir Sümer tabletinde geçtiği görülmektedir. Bu kavram Urgakina adında bir hukukçunun kanunlarında karşımıza çıkmaktadır. Demek ki, hürriyet/özgürlük arayışı insanoğlunun en eski dönemlerine kadar belki de varoluşundan bu tarafa olan bir sorundur.

İslamiyet öncesi dönemden Osmanlı'ya uzanan süreçte belki Türklerdeki özgürlük kavramına baktığımız zaman ki, sözlü ve yazılı kaynaklara -Orhun Anıtları başta olmak üzere- baktığımız zaman gerek bireysel özgürlüğün, gerekse siyasal özgürlüğün Türklerde eski zamanlara kadar gittiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı dönemine gelindiği zaman, devletin asli görevinin halkının can, mal, namus ve ibadet hürriyetini sağlamak olduğunu bilinmektedir. Aslında bu Türk-İslam devletlerinde ve hatta İran devlet anlayışında devletin temel görevidir. Zira şöyle bir silsile vardır. Devletin temel görevi topraklarını korumak ve halkının güvenliğini sağlamaktır. Bunun temini için güçlü bir devlete, güçlü bir devletin güçlü bir orduya, güçlü bir ordunun dolu bir hazineye ihtiyacı vardır. Hazinesinin doluluğu ise halktan toplanan vergilere, dolayısıyla da halkın vergi verebilecek güce sahip olması gerekmektedir. Halkın vergi verebilecek güce sahip olabilmesi de müreffeh olmasına bağlıdır ki, bu da onun adaletle yönetilmesini gerekli kılmaktadır. Osmanlıdaki devlet düşüncesi de bu esaslar üzerine oturmuştur. Dolayısı ile devletin ya da devleti yöneten padişahın temel vasfı adil olmasıdır. Tabii burada Osmanlıda özellikle klasik dönem kastedilmektedir. Klasik dönemine bakıldığında, Tanzimat'a uzanan süreçte, toplum düzeni millet denen bir sistemle yönetilmekteydi. Bu toplumsal düzende inanç esasına dayanan bir zımmî hukuk vardır. Müslim ve gayrimüslimlerin devlete karşı statü ve görevleri farklıdır. Dolayısıyla burada her cemaati/milleti kendi içinde eşit sayabiliriz. Müslim ve gayrimüslimleri bu anlamda eşit saymak söz konusu değildir. Ancak zimmi hukuka göre, her alanda olmamakla beraber, yargı, eğitim, ibadet gibi belli alanlarda

* PAÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından 17 Kasım 2015 tarihinde İktisat Fakültesi konferans salonunda yapılan "Türkiye'de Hürriyet Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Mustafa Kemal ATÜTÜRK" konulu panele sunulmuştur.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Kınıklı Yerleşkesi/DENİZLİ, maydin@pau.edu.tr

Gayrimüslimlere serbestlik tanındığını belirtmekte yarar vardır. Soru-cevap kısmında bu konuya ilişkin sorular olursa bu hususa dair daha geniş bilgi verebiliriz.

Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyıl başlarına gelindiğinde aslında gerek bireysel, gerekse toplumsal hak ve özgürlükler padişahın bir ihsanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada 19. Yüzyılda literatürümüze "kamuoyu" faktörünün girdiğini belirtmekte yarar vardır. Yani padişahın, devlet yöneticilerinin halkın bir güç olarak dikkate alınarak onun yararına bir takım hürriyetleri vermesi ya da vermek zorunda kalmasıdır. Kamuoyu faktörü Sened-i İttifak ile karşımıza çıkmaktadır. Sened-i İttifak Alemdar Mustafa Paşa'nın II. Mahmut adına ayanlarla yaptığı bir belgedir. Ancak Senedi İttifak Alemdar'ın öldürülmesinden sonra uygulanmadığı için işlev kazanmaz. Ama bu noktada Sened-i İttifak'tan yaklaşık 30 sene sonra 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile bu sürecin devam ettiğini ve bir anlamda da kurumsallaşmaya başladığını görüyoruz.

Tanzimat, Türk tarihinin bir dönüm noktasıdır. Her şeyden önce bu ferman evselsel ilkeler taşıyan bir hukuk belgesidir. Burada özellikle keyfiyetin önlenmesi, hukukun üstünlüğü ve hukuk karşısında eşitlik prensibinin hayata geçirilmesi Türk hukukunu önemli bir temele oturtmuştur. Diğer taraftan, eşitlik prensibi açısından, yasanın vatandaşlık hukukunu belirleyici bir unsur olması haline gelmesi asırlardan beri süre giden "millet sistemi"nin de sonu anlamına geliyordu. Bu ise aslında, insanoğlunun her devirde ihtiyaç duyduğu ve tarih boyunca da sınıf çatışmalarının ortaya çıkardığı modern vatandaşlık kavramının Tanzimat ile önemli bir sürece girmiş olduğu anlamına geliyordu. Yani Tanzimat Fermanı'nın bir başka hususiyeti de hukukun üstünlük prensibinin hayata geçirilmek istenmesidir.

Hürriyet düşüncesinin Batıdaki modern akımlar ve kavramlar ile birlikte anılır ve tartışılır olması 19. Yüzyılın ikinci yarısındadır. Bunu da Yeni Osmanlı Hareketi ile başlatmak mümkündür. Burada özellikle resmi ve yarı resmi gazetelerin dışında gelişen Yeni Osmanlıların çıkarmış oldukları Muhbir, Tercümanı Ahval, bir yıl sonra İbrahim Şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr gibi gazetelerin bir muhalefeti başlatmış ve kamunun yararına birçok modern kavramı gündemimize sokmuş olduklarını belirtelim. Bu basın muhalefeti aslında Babıali'nin de kendisine bir anlamda çekidüzen vermesine neden olmuştur. Fakat burada bir noktanın altını çizmekte fayda vardır. 1870'lere kadar Osmanlı yönetiminde Babıali hakimdir. Bu tarihten sonra bu rol Babıali'den saraya kaymıştır. Bunun nedeni Prusya'nın Sedan Savaşı'nda Fransa'ya karşı büyük bir zafer kazanmasıdır. Prusya'nın bu zaferi aslında otokrasinin liberalizm ve demokrasiye karşı üstünlüğü olarak görülmüştür. Bu savaş Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme cereyanını da etkilemiştir. Sultan Abdülaziz'in saray merkezli ülkeyi yönetme anlayışı II. Abdulhamid'in de benimseyeceği bir yöntem olacaktır.

Türkiye'de vatan ve hürriyet fikrinin bir anlamda teorisyeni Namık Kemal kabul edilmektedir. Edebiyat tarihçisi Mehmet Kaplan'a göre Ziya Gökalp'e kadar Türkiyenin fikir iklimini belirleyen kişidir Namık Kemal. Kanatımca O şair kimliğinden ziyade Türk düşünce tarihinde edinmiş olduğu rol ile öne çıkmaktadır. 19. Yüzyılda halk egemenliği, parlamenter sistem, kadın hakları, iktisadi kalkınma, muhalefet gibi pek çok kavramın düşünce dünyamızda yer bulmasında büyük rol oynamıştır. O'nun en büyük özelliği özelliğinden biri de hürriyet kavramının onda bulunduğu değer ve muhtevadır. Ona göre hürriyet insanın gıdasıdır. Doğuştan yani

yaratan tarafından verilen bir hüviyettir. O, aynı zamanda hürriyetin sınırlandırılıp sınırlandırılmayacağını, bir başka deyişle hürriyetin sınırlarının neresi olacağını da tartışmıştır. O'ndaki hürriyet düşüncesine göre toplumun bir ferdi olarak bireyin eylemleri kontrole alınabilir.

Aslında 19. Yüzyıl ikinci yarısında Osmanlı aydınlarının en önemli tartışma konularından biri de hürriyetin sınırlandırılıp sınırlandırılmayacağıdır. Bunu da biraz sonra bazı örneklerle açıklamaya çalışacağız. Ancak Namık Kemal'de hürriyet düşüncesi deyince her halde hepimizin ismimiz gibi bildiği "Hürriyet Kasidesi" akla gelmektedir. Ancak hürriyet bu denli güzel anlatılabilir. Ne diyor Namık Kemal: "Ne efsûnkâr imişsin sen ey didâr-ı hürriyet. Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten.

Tabiidir ki Namık Kemal'i ve 19. Yüzyılın hürriyet düşüncesini konuşurken Şinasi ve Tevfik Fikret'i anmamak heralde haksızlık olur. Şinasi, kasidesinde şunları söylemektedir: "Ettin âzâd bizi olmuş iken zulme esir; Cehlimiz sanki idi kendimize zincir." Tevfik Fikret ne diyor: "Kimseden ümmid-i feyz etmem, dilenmem perr-ü-bal; Kendi cevvim, kendi eflâkimde kendim tairim; İnhina tavk-ı esaretten girândır boynuma; Fikri hür, irfânı hür, vicdânı hür bir şairim."

Evet, zengin bir düşünce iklimi ile karşı karşıyayız başlıyoruz. 19. Yüzyılın ikinci yarısında. Namık Kemal ve Tevfik Fikret'in dışında Ağâh Efendi, Şinasi, Fazıl Mustafa Paşa, Ziya Paşa, Ziya Mithat Paşa, Gökalp, Münif Paşa, Ahmet Mithat Efendi gibi bunlar isimler sıralanabilir. Hürriyet fikri konusundaki tartışmalar ve Türk düşüncesine yapılan katkılara bakıldığında, bunun birkaç nokta etrafında toplandığı görülmektedir. Bir kere hürriyet fikri, eşitlik, hukukun üstünlüğü, halk egemenliği gibi kavramlar ile birlikte çoğu zaman ele alınmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Mesela Namık Kemal "Bütün insanlar hukuk karşısında eşittir ve doğal hukuk açısından hiçbir zümrenin üstünlüğü kabul edilemez" der. Ali Suavi, "Eşitlik anlayışına göre padişahın yetkileri sınırlandırılmalıdır." Onun kendi deyişi ile "düşmez kalkmaz bir Allah vardır." Padişahlar şahsen ne kadar iyi olurlarsa olsunlar bu yetkilerinin sınırlandırılmaz anlamına gelmez. Ziya Paşa, İslam şeriatının Müslim ve Gayrimüslim tebaayı, yani İslam toplumunu eşit saydığı fikrini açıklamaya çalışır. Bu, aslında İslam hukuku açısından dikkat çekici bir izahtır. Asırlardan beri millet sisteminin dayandığı hukuk için yep yeni bir içtihatır. İslam ile Batı hukukunu birleştirme çabasıdır. Hürriyet kavramı, yine ifade edilirken birlikte anıldığı ya da vurgu yapıldığı bir başka kavram ise "terakki"dir. Bugünkü anlamı ile ilerleme ve kalkınmadır. 19. ve 20. Yüzyıllarda Fransa bir anlamda Avrupa liberalizmini ve demokrasinin temsil eden devletidir. Hatta Batı medeniyetinin sembol devletidir. Bu bağlamda Fazıl Mustafa Paşa Fransa'nın zenginliğini Fransa'daki hürriyet prensibine bağlamaktadır. Ona göre Prusya'nın 1866da Sadova'da Avusturya'ya karşı kazanmış olduğu savaş da aslında silah üstünlüğünün bir sonucu değil; halka verilen serbestliklerin bir ürünü idi. Bundan dolayı Fazıl Mustafa Paşa Osmanlıdaki hak ve hürriyetleri tartışma konusu yapmış ve Batıdaki gelişimi ile karşılaştırmaya çalışmıştır. Yine aynı zamanda bir eğitimci kimliği olan Münif Paşa, "hürriyet her türlü terakkinin kaynağıdır" diyecektir. Çünkü ona göre terakki hür olmayı, çalışmayı ve haysiyetli olmayı gerektirir.

Bu konuda hürriyet tartışmalarında karşımıza çıkan bir başka önemli nokta ise, hürriyetin sınırlarının ne olacağıdır. Özgürlüğün sınırlarının ne olacağıdır. Ziya Paşa

bu konuda “Hürriyet insana doğuştan verilmiştir; fakat hürriyet hukuk olmadan düşünülemez ve kanunla çerçevesi çizilir.” Yani başka kişi ve kişilerin hürriyeti ihlal edildiği anda, kanunla o kişinin hürriyetinin sınırlandırılması gerektiğini savunur. Sait Halim Paşa ise bireyin kendi hürriyetinin başkalarının hürriyetlerine saygı gösterilerse hürriyetlerine saygı duyulabileceği tezini işlemektedir. Aslında hürriyetin sınırlarının ne olacağı hakkında Osmanlı aydınları üzerinde Fransız aydınlanmacılarının ciddi bir etkisinin olduğunu görüyoruz. Başta Montaigne olmak üzere Jan Jack Russo olmak üzere.

Yalnız burada küçük bir noktaya değinmek istiyorum literatürde özgürlük ve hürriyet kavramı farklı ele alınmaktadır. Örneğin hürriyet kavramı Osmanlının kendi iç dinamikleriyle ifade edildiği kendi iç döngüsünde ortaya çıkan ve tartışılan bir kavram olduğu ileri sürülürken yani Batı dışı bir kavram olduğu ileri sürülürken özgürlük Batı normlarıyla ifade edilmeye çalışılmıştır. Fakat ben burada bu iki kavramın eş anlamlı haliyle birlikte el alınabileceğini düşünmekteyim.

Hürriyet tartışmalarında dikkatimizi çeken bir başka husus ise şudur: Genellikle hürriyet kavramı İslamî normlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Aslında bana göre burada batı felsefesinin doğu felsefesi ile kaynaştırılması ya da İslam felsefesinin batı felsefesi ile uyuşturulması hususu söz konusudur. Ziya Gökalp İslamî perspektiften hürriyet kavramını açıklarken şunları söylemektedir: “Tevhid yaratana kul olmaktır, mahlûkata karşı ise hür olmaktır.” Yine “ehli İslam’ın ibadetten sonra en büyük şiarı hür olmaktır” diyecektir. Sait Halim Paşa’ya göre de İslam’da hürriyet ve eşitlik İslam ahlâkına bağlı olarak temellendirilmiştir. Hakikati aramak ahlakî ve aklî bütün kuvvetlerin serbestçe hareketine bağlıdır ve ahlâka ve geniş şahsiyete dayanabilmesiyle mümkündür.

Evet hürriyet düşüncesinin 19. Yüzyılda gelmiş olduğu belki de en önemli nokta anayasal sürecin başlamasıdır. Her ne kadar ilk anayasamız 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi ise de sürecin III. Selim’e kadar gittiği bilinmektedir. Bu süreçte Tanzimat önemli bir safhayı işgal etmektedir. Burada devlet yönetimi, toplum hayatı, basın, yargı, ekonomik güvenceler gibi birçok husus ele alınmakla beraber ferdi hak ve hürriyetlere ilişkin öngörülen düzenlemeler dikkate değerdir. Bir kere Vatandaşlık hukuku bakımından yasa karşısında eşit olma, yani eşit Osmanlı vatandaşları olma anlayışı Anayasa ile güvence altına alınmıştır. Osmanlı ülkesinde dini ve mezhebi olursa olsun herkes Osmanlı kabul edilmiştir. Fakat yukarıda da değinildiği gibi bu durum, Tanzimat ile başlayan sürecin gelmiş olduğu noktadır aslında. Burada kişi dokunulmazlığı, konut dokunulmazlığı, her türlü işkence eziyet müsaderecinin kaldırılması, angaryanın yasaklanması gibi hususlar ilk anayasamızda yer almıştır. Aslında burada müsadereye kısa bir paragraf açmak istiyorum. Müsadere bildiğimiz gibi II. Mahmut tarafından kaldırılmıştır. II. Mahmut’un çok anlamlı bir sözü vardır. Sadrazamına şunu söylemiştir: *“Bundan böyle saltanatın millet için bir dehşet ve bir korku kaynağı değil, fakat bir destek olmasını istiyorum. Bunun için kişinin malına devletçe el konulması geleneğini kaldırıyorum.”*

Tanzimat la başlatıyoruz ama 2. Mahmut deyince bence gerçek anlamda hukuk reformcusu 2. Mahmut’tur. Nedeni kanun karşısında eşit olma fikrini ilk kez ortaya atan “Ben tebaamın Müslümanını camide, hristiyanını kilisede, yahudisini ise havrada görmek isterim. Bunların hepsi benim öz evlatlarımdır.” Diyerek bu fikri yine 2. Mahmut ta görüyoruz.

Süremin de sınırlı olduğunu düşünerek Türkiye'de hürriyet düşüncesinin gelişim seyrine ortaya koymak açısından şu kronolojik bilgiyi vermek isterim. 93 harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) gerekçe gösteren II. Abdülhamit 1876'nın ilk anayasasını rafa kaldırıp Meclis-i Mebusan'ı kapatmıştır. 33 yıllık istibdat dönemini 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskısıyla Meşrutiyetin ikinci defa ilanı takip etmiştir. Bu çerçevede de aslında meşrutiyetle özdeşleşen dört üç kavram öne çıkmıştır: Hürriyet, Adalet, Müsavat (Eşitlik), Uhuvvet (Kardeşlik). Ben hocalarımın da vaktinden çalmamak üzere sonuç kısmında şu hususa temas ederek sözlerimi tamamlamak istiyorum. Bir kere hürriyet düşüncesi her anlamda Osmanlı aydınlanması ve modernleşmesi bağlamında ele alınması gerekmektedir. Diğer taraftan Osmanlı'nın bu süreçteki düşüncel ve kültürel birikimi cumhuriyete intikal etmiştir. Yani cumhuriyetin medeni dünyada yer almasında bu fikir zenginliği katkı yapmış, cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesinin belirleyici unsurlarından olmuştur. Son 150 yıllık fikri birikimimiz sadece devlet hayatımıza değil, aynı zamanda toplum yaşamımızı da sorgulamamızı gerektiren bir özeleştiriyi karşımıza çıkarmaktadır. Acaba ne ölçüde hür düşünebiliyoruz? Bence irademize her alanda tahakküm eden ruhbanların tasfiyesi gerçekleşmedikçe ve Türk aydınlanmasının kaldığı yerden devam ettiğini görmedikçe daha çok hürriyet fikrine ihtiyaç duyacağız diye düşünüyorum. Sözlerimi bitirirken tekrardan hepinizi selamlıyor, saygılarımı sunuyorum.